

K SROVNÁVACÍMU STUDIU SYNTAXE SPISOVNÝCH JAZYKŮ SLOVANSKÝCH V NOVĚJŠÍM OBDOBÍ

ALOIS JEDLIČKA (Praha)

Na pořad jednání konference byly jistě plným právem zařazeny otázky, které dosud byly nejen v srovnávacím osvětlení, ale i při studiu jednoho jazyka opomíjeny, a to otázky syntaxe mluveného jazyka i otázky skladby nářeční. Ale na druhé straně nemůžeme si zakrývat tu skutečnost, že nebylo dosud vše uděláno ani pro studium vývoje skladby spisovného jazyka, a to zvláště pro studium srovnávací. Velmi vděčná pro takovéto zkoumání jsou ta vývojová období, v nichž dochází k výraznějšímu stětvávání vlastní syntaxe psané, převahou latinizující, resp. grecizující, knižní, se syntaxí běžně mluveného jazyka. Jde o období, která nejsou v jednotlivých slovanských jazycích časově totožná, ve spisovné češtině o počátek, první polovinu 19. století. Chtěl bych k syntaktické charakteristice spisovných slovanských jazyků tohoto období připojit několik poznámek, ilustrovaných na vývoji spisovné češtiny, které — jak už je to na konferenci zvykem — vycházejí z toho, co už bylo vykonáno, upozorňují na složitost studia těchto otázek a ukazují zvláště také na úkoly, které před námi stojí. Některých problémů se ve svém referátě dotkl už doc. Bauer a také sdělení prof. Pospelova k naší problematice přihlédlo.

K studiu syntaxe v slovanských spisovných jazycích novějšího období se přistupuje v pracích s rozdílným východiskem: věnuje se mu pozornost v syntetických pracích týkajících se vývoje jednotlivých spisovných jazyků slovanských nebo dílčích vývojových období, tedy v pracích historiků národního spisovného jazyka v daném období (spolu s charakteristikou i jiných plánů jazykových,¹) anebo — nověji alespoň u nás — v pracích studujících stav syntaxe, syntaktických typů a prostředků v jednotlivých vývojových obdobích, tedy ve vlastních monografických studiích syntaktických.² Můžeme říci, že se v pracích obojího druhu srovnávací hledisko uplatňuje jen zřídka. Je samozřejmé, že nevystačíme, jak už bylo řečeno, s pouhým konstatováním shod a rozdílů ve vývoji jednotlivých jazyků, ale ani s tímto pouze mechanic-

¹ Tak je tomu pro spisovnou češtinu ve *Vývoji spisovného jazyka českého* B. Havránka (Čs. vlastivěda, řada II, 1936), v pracích V. V. Vinogradova, L. A. Bulachovského, V. D. Levina týkajících se spisovné ruštiny, T. Lehra-Splawińskiego o vývoji spisovné polštiny ap.

² Pro naše období jsou to pro spisovnou češtinu zvláště články M. Jelínka a M. Grepla publikované ve Sborníku prací filosofické fakulty brněnské university, řada jazykovědná, a stat' K. Svobody a J. Sedláčka ve sborníku Studie o jazyce a literatuře národního obrození, 1959.

kým srovnáváním se dosud často nesetkáváme. Se souhlasem je proto možno připomenout drobnou studii Sedláčkovu o jmenných polovětných vazbách v obrozenské umělecké próze,³ která je právě vhodně na srovnávacím základě koncipována.

Více pozornosti se už věnuje vzájemnému působení jednoho spisovného slovanského jazyka na druhý. Tam, kde o takový vliv a o takovéto působení jde, tam se samozřejmě srovnávacím způsobem na tento vztah upozorňuje (např. při vlivu české humanistické syntaxe na vznikající spisovnou slovenštinu v období štúrovském ap.).

Srovnávací studium syntaxe (a nejen ovšem syntaxe) spisovných jazyků slovanských má ovšem své obtíže. Jde o problémy značně složité, a to z několika důvodů: mezi jednotlivými spisovnými jazyky slovanskými jsou značné rozdíly v stupni jejich vývoje, v utváření novodobých národních spisovných jazyků (spisovná čeština a spisovná polština; dále spisovná ruština; národní spisovné jazyky jižní slovanské skupiny; spisovná slovenština); jsou rozdíly v charakteru a míře cizích vlivů na syntax starších knižních spisovných jazyků (na jedné straně vliv syntaxe latinské, popř. řecké prostřednictvím jazyka církevněslovanského), na druhé straně vliv syntaxe německé, popř. francouzské, např. na ruštinu (mluvené jazyky národní těmto vlivům v podstatě nepodléhají); vývoj spisovného jazyka je velmi těsně spjat s vývojem literárního jazyka, jazykového podkladu uměleckého stylu, děl umělecké literatury a vývoj i rozvoj příslušných národních literatur slovanských není zcela souměřitelný; jsou zde konečně rozdíly v rozvoji stylů spisovného jazyka u jednotlivých národních jazyků slovanských v závislosti na společenských podmínkách.

Při srovnávacím studiu jsme si vědomi i nestejněměrné rozpracovanosti těchto otázek v jednotlivých spisovných jazycích: značná pozornost se věnuje studiu syntaxe v tomto období (a nejenom syntaxe) — pokud vím — v lingvistice sovětské, pokud jde o spisovnou ruštinu, a také u nás jsou připraveny monografické práce s touto tematikou⁴ — zatím bez širšího srovnávacího osvětlení.

Vývojový proces, který probíhá v syntaxi v tomto období novějších spisovných jazyků slovanských, charakterizuje se obvykle jako proces rozkladu, rozrušení starší knižní humanistické syntaxe. Opouštějí se syntaktické typy, konstrukce a prostředky vyznačující právě starší knižní jazyk a uplatňují se ve větší míře prostředky shodné s mluveným jazykem. Vymezuje se ovšem tento proces zpravidla negativně; konstatuje se opouštění složitého souvětí symetricky stavěného v tradiční formě periody, mluví se o ústupu participiálních konstrukcí, neosobního pasíva, o opouštění konstrukcí vzniklých vlivem latiny (akuzativu a nominativu s infinitivem). Obecně se pak jen podává charakteristika, že převažy nabývá zjednodušená, přehledná stavba větná. Tento proces se projevuje také změnami v pořádku slov, a to v jednotlivých

³ Viz sborník citovaný v pozn. 2, str. 247 n.

⁴ Jde o kandidátské disertace M. Jelínka (o syntaxi odborných projevů v obrození) a M. Grepla (o syntaxi v próze J. K. Tyla).

spisovných jazycích slovanských zmenami rôzneho druhu. U poriadku slov lze konkrétne uviesť i prostriedky, ktoré starší spôsob vystriedávajú: tak se ve spisovné češtině opouští kladení slovesa na konci věty a nahrazuje se postavením, které je dáno aktuálním členěním věty, ustupuje postpozitivní kladení adjektivního přívlastku ve prospěch neutrálního postavení antepřonovaného, kladení přívlastku mezi substantivum a adjektivum. Změny podobného charakteru se v tomto období objevují i ve spisovné ruštině, polštině a z mladších jazyků ve spisovné slovenštině.

Pro ilustraci tohoto procesu chtěl bych uvést konkrétní příklad změny v kladení příklonek v spisovné češtině, která je spojena právě s tímto obdobím. Je známo, že starší knižní typ kladení příklonek po slovese (*král navracel se z lovu*) je vystřídáván v obrozenecké spisovné češtině typem vlastním mluvenému jazyku s postavením příklonky po prvním přízvučném členu (na základě principu rytmického: *král se navracel z lovu*). Vzniká typ nový, který se za jistých podmínek stává v dalším vývoji typem výhradním, je-li první člen větného úseku jednočlenný nebo jednoslovný (jako je tomu v našem případě). Ale za jiných podmínek, je-li výraz předřaditelný rozsáhlejší, takže je nasnadě jeho rytmické osamostatnění, starý typ nezaniká, nýbrž stává se v protikladu k typu novému prostředkem diferenciacie, odlišného větného členění — proti typu věty nečleněné rytmicky (*Na velkém dvoře vyšehradském | zastavili se upocení koně* × *Na velkém dvoře vyšehradském se zastavili upocení koně*). Za povšimnutí stojí vývoj a stav tohoto jevu v spisovné slovenštině. V současné literární jazyce se tam na rozdíl od češtiny setkáváme běžně i s typem *Hanka kúpila si lístok*; domnívám se, že jej můžeme chápat jako literární tradicionalismus, kterého se ovšem i po jednoslovném členu využívá jako zvláštního prostředku volnějšího vytýkání.⁵

Obecná charakteristika tohoto procesu ve vývoji syntaxe jednotlivých spisovných jazyků slovanských v novějším období je podstatně vypracována, ovšem bez závažného srovnávacího osvětlení. Jejím dalším nedostatkem je, že se objektivně zjišťují spíše negativní znaky tohoto procesu, tj. prvky, které ustupují, resp. zanikají, a to v kontinuitní vývojové linii; v přílišné obecnosti však zůstáváme při charakteristice těch prvků živého mluveného jazyka, které se nově ve spisovném jazyce uplatňují. Při charakteristice těchto prvků vycházíme především z jejich konfrontace s dnešním stavem národního jazyka. Domnívám se však, že pro plné porozumění tomuto vývojovému dění — i jeho druhé stránce — bude potřebí věnovat značnou pozornost i studiu běžně mluveného jazyka v tomto období. Zatímco jsme s to bezprostředně poznat syntax tohoto mluveného útvaru v dnešní jazykové situaci, můžeme pro ono starší období počítat již jen s poznáním nepřímým. Východiskem bude studium projevů ústní slovesnosti, které ovšem často známe až z jazykově stylizo-

⁵ Srov. k tomu Al. Jedlička, *Jazyková problematika překladů ze slovenštiny do češtiny*, *Naše řeč* 44, 1961, str. 21 n., a *K jazykové problematice překladů z češtiny do slovenštiny*, *Slovenská řeč* 26, 1961, str. 148 n.

vaných literárních zpracování, např. ze sbírek pohádek Erbenových aj., studium archívních materiálů a domnívám se i studium syntaxe obrozenské literární korespondence, i když jsem si vědom, že je třeba po této stránce korespondenci citlivě a uvážene hodnotit. Je jisté, že v jazyce korespondence nenajdeme ty jevy, které jsou poznamenány tlakem knižní spisovné normy, že se v ní objeví i některé prvky dialektické, které obecně vyznačují běžně mluvené projevy; na druhé straně však jsou v literární korespondenci i znaky neutrální spisovné syntaxe. Zkoumáme-li např. syntax Tylových dopisů, toho J. K. Tyla, u něhož máme onen vývojový jazykový proces, jak se v umělecké próze, v publicistice i v dramatech obráží, dosti podobně popsán, nenacházíme v korespondenci typické hovorové spojovací výrazy, nýbrž neutrální (z hlediska tehdejší normy) spojovací výrazy spisovné (*poněvadž, ačkoliv* ap.).

Můžeme si však klást při charakteristice vývoje syntaxe v tomto období další otázky: Je možno mluvit o syntaktické přestavbě spisovného jazyka, tak jako se mluví např. o lexikální přestavbě, konkrétně při charakteristice vývoje spisovné češtiny v tomto období? Jaký je charakter změn v syntaxi? atd.

K otázce syntaktické přestavby: Domnívám se, že do jisté míry zde o přestavbu jde.⁶ Je ovšem třeba rozlišovat vlastně dvojí proud tohoto uplatňování syntaktických prvků běžně mluveného jazyka. Na jedné straně jde skutečně o to, že některé prvky starší knižní humanistické syntaxe jsou vytlačovány ze spisovného jazyka; některé z nich po jistou dobu podržují charakter stylově příznakových prvků, ale postupně zanikají a na jejich místo nastupují jako stylově neutrální prvky nové: prostředkem stylové diferenciacie je např. po jistou dobu v uměleckém stylu složitější stavba souvětí, zřejmou úlohu stylovou má užití participiálních vazeb, stylově se využívá starších způsobů pořádku slov aj. Naproti tomu plně ustupují — bez této stylové funkce — konstrukce s infinitivem.

Druhý proud tohoto vlivu lze vidět v stylovém využívání typických prostředků běžně mluveného jazyka, ať v stylu uměleckém, nebo později i v stylu publicistickém:⁷ využívání druhů vět vyznačujících projevy dialogické (tázací, zvolací), některých typů jednočlenných vět (jmenných a citoslovných), vět neúplných, eliptických, vět a výrazů parentetických, samostatných členů větých ap.

Oba tyto proudy, resp. i obě etapy vývojového procesu spolu sice souvisí, ale přesto jsou rozdílné ve své podstatě i ve své funkci.

Proces jisté syntaktické přestavby spisovného jazyka — a vycházím ze spisovné češtiny, třebaže o podobné přestavbě lze mluvit i ve spisovné ruštině a v jiných jazycích slovanských — probíhá ovšem nerovnoměrně podle jednotlivých spisovných

⁶ Při charakteristice vývoje syntaktické stavby spisovné ruštiny se mluví o reformě syntaxe spisovné ruštiny v období Karamzinově, srov. V. D. Levin, *Краткий очерк истории русского литературного языка*, M. 1958, str. 141 n.

⁷ Srov. A. Stich, *Příspěvek ke studiu jazyka české žurnalistiky v polovině 19. století*, Slovo a slovesnost 20, 1959, str. 19, 23 n.

stylů. Tato nerovnoměrnost syntaktického vývoje v jednotlivých stylových oblastech spisovného jazyka, to je další obecný závěr, který můžeme ze zkoumání vývoje syntaxe v jednotlivých spisovných jazycích slovanských v tomto období vyvodit. Ve spisovné češtině — ale s přihlédnutím k specifickým podmínkám vývoje jiných národních jazyků lze podobné tendence sledovat i tam — probíhá tento proces nejvýrazněji v stylu uměleckém: v stylu umělecké prózy má v letech čtyřicátých přímo charakter progresivní estetické normy dominantní (princip přirozenosti a srozumitelnosti jazykové) a zároveň je v soulase s požadavkem uspokojovat kulturní potřeby nových vrstev společenských. I v pracích literárně stylistických bylo po této stránce podrobeno zkoumání opouštění složité větné stavby (zvl. periody) a změny v pořádku slov.⁸ Zároveň je nutno pro toto období vyzvednout i zpětný vliv jazyka umělecké literatury na vlastní jazyk spisovný. Rozdělení syntaxe se ovšem projevuje i v jednotlivých literárních žánrech: v jazyce dramatické tvorby — ovšem především v hrách z občanského života a v pohádkových dramatech — je vliv živého mluveného jazyka vlivem dialogických forem jistě bezprostřednější (srov. např. pořádek slov, zvl. postavení enklitik, ustálené syntaktické jednotky hovorového jazyka). Naopak prostředky starší knižní syntaxe vyznačují — jako stylisticky příznakové ovšem — dramatický útvar tragédie. Se syntaktickou přestavbou i šíře se stylizovanými prostředky běžně mluveného jazyka se v značné míře setkáváme i v počátcích českého stylu publicistického (Havlíček, Tyl). Vlastní syntaktická přestavba se poměrně pozdě dotýká stylu odborného. Nemůže se samozřejmě v odborném stylu uplatňovat onen druhý proud, využívání všech typických prostředků běžně mluveného jazyka. To, že poměrně pozdě pronikají do odborného stylu i ony rysy syntaktické přestavby, které se už od 40. let minulého století plně uplatňují v jazyce umělecké prózy i v části umělecké publicistiky, lze přičítat jednak vlivu a působení odborného stylu tvůrců nového českého odborného vyjadřování — Fr. Palackého, P. J. Šafaříka, J. Jungmanna (ti podržovali ve svých pracích onu starší syntax humanistickou), na druhé straně té skutečnosti, že proces zjednodušení větné stavby, jak probíhal v umělecké próze byl podporován požadavky přirozenosti a obecné srozumitelnosti se zřetelem k novým konzumentům, kdežto projevy odborné prózy byly určeny z počátku přece jen omezenému okruhu vzdělanců. Za povšimnutí stojí i ta skutečnost, že složitá větná stavba, odrážející složitost vyjadřování myšlenkových vztahů a závislostí, a některé — z hlediska neutrálních spisovných prostředků — opouštěné konstrukce participiální a pasívní byly do jisté míry v souladu s požadavky odborného vyjadřování, pokud ovšem přímo neporušovaly princip žádoucí zřetelnosti.

Na závěr ještě jednu poznámku: Při charakteristice syntaktického vývoje v nové spisovné češtině (tj. na počátku 19. století) vytýká se ještě jeden obecný znak: mluví se o procesu významové a stylové diferenciacie spojovacích prostředků, vyjadřujících především vtahy souvětne, popřípadě o zániku nebo omezení prostředků homonym-

⁸ F. Vodička, *Počátky krásné prózy novočeské*, 1948.

ních.⁹ Bylo by jistě plodné prozkoumat tyto zjištěné vývojové tendence i v srovnávacím osvětlení. Tyto tendence, týkající se gramatických prostředků větné a zvláště souvětne stavby, nejsou však omezeny pouze na oblast syntaxe.

Podobné vývojové tendence, projevující se odklonem od pouhé mnohosti prostředků k jejich vědomému výběru se zřetelem k významovým a stylovým funkcím (proces významové i stylové diferenciaci spolu s postupným zanikáním těch synonymních prostředků, které k takovéto diferenciaci neslouží), můžeme sledovat v novějším období vývoje spisovných jazyků a zvláště v spisovné češtině v oblasti prostředků slovo tvorných.¹⁰

⁹ Srov. M. Grepl, *Vývoj slovosledu v Tylově próze*, Slovo a slovesnost 20, 1959, str. 248.

¹⁰ Srov. Al. Jedlička, *Adjektiva s významem možnosti v nové spisovné češtině* (vyjde v chystaném sborníku věnovaném akad. W. Doroszewskému).